

DESPRE APĂRAREA PANNONIEI ÎN SECOLUL AL IV-IEA E.N.

(În legătură cu cartea lui Sandor Soproni)

DE

N. GUDEA

Studierea limesului a devenit în ultima vreme aproape o modă. Acest lucru se datorează pe de-o parte importanței pe care frontiera de tip „limes” a avut-o în istoria statului roman, iar pe de altă parte interesului de care se bucură în general istoria militară romană. La această situație au contribuit într-o bună măsură și congresele închinare cercetărilor asupra frontierelor romane, congrese care se țin cu regularitate din anul 1949 încoace (1949, Durham; 1955, Carnuntum; 1957, Basel; 1959, Durham; 1961, Zagreb, 1964, Stuttgart; 1967, Tel Aviv; 1969, Cardiff; 1972, Mamaia; 1974, Xanten; 1976, Székesfehérvár). Departe de a se limita doar la studiul fortificațiilor și trupelor, care constituiau elementele principale ale apărării la granițe, sub genericul *limes* au fost, dar mai ales sînt, cuprinse toate activitățile care s-au desfășurat pe granițele imperiului roman, fie ele pur militare, fie economice, fie sociale sau chiar spirituale, atunci cînd ele se datorează prezenței militare. În avîntul luat studiarea și atracția limesului și-a lărgit atît de mult sfera, încît au fost și mai sînt cuprinse sub numele lui chiar și probleme generale de istorie militară, care nu au decît tangență cu problema frontierelor în sine, sau (în chip sistematic) se depășește cadrul de timp în care se poate vorbi despre *limes*.

Pentru a încadra mai bine subiectul notei noastre și pentru a ne delimita poziția vom face cîteva, foarte scurte, precizări cu caracter teoretic. Denumirea de *limes* are două înțelesuri. Un înțeles restrîns care (depășind faza de etimologie și evoluție a termenului în epoca timpurie a folosirii lui) definește ca *limes* numai granița, ansamblul de lucrări militare : fortificații — drumuri — trupe (cf. Th. Mommsen, în *Westdeutsche Zeitschrift*, 13, 1894, p. 134—143; A. Piganiol, în *Limes 5 Zagreb*, 1965, p. 119—121; G. Forni, în *Dizionario Epigrafico*, IV, Torino, 1959, p. 1 074—1 094). Celălalt înțeles este mai larg : prin *limes* se poate înțelege de fapt o concepție de apărare, un sistem defensiv bazat din punct de vedere strategic pe alegerea și atingerea unor frontiere naturale, iar din punct de vedere tactic pe masarea de-a lungul acestor frontiere a întregii armate. În locurile unde terenul nu asigura o apărare naturală suficientă ori dușmanul era prea puternic s-au efectuat și lucrări de amenajare (valuri, ziduri, șanțuri etc.). În interiorul statului, în spatele frontierelor, nu erau trupe. Sistemul era în așa fel conceput încît să fie asigurată în chip permanent relația între trupele situate de-a lungul frontierelor încît în orice punct atacat sau amenințat să se poată efectua o concentrare

rapidă de forțe care să respingă atacul. Acest lucru se realiza pe baza sistemului rutier (L. Homo, *L'Empire romain*, Paris, 1925, p. 182—185, 203—204; idem, *Le Haut-Empire*, Paris, 1933, p. 608, 622; idem, *Nouvelle Histoire Romaine*, Paris, 1941, p. 396 —; J. Baradez, *Fossatum Africae*, Paris, 1949, p. 130, 134—135; F. Altheim, *Le declin du monde antique*, Paris, 1953, p. 72, 225).

În ciuda faptului că însemna practic oprirea expansiunii, limesul a avut și un caracter ofensiv pentru că prevenea atacurile și le combătea în afara statului. Acest tip de sistem defensiv a fost just în ansamblu și a fost caracteristic numai pentru o singură perioadă din istoria statului roman: epoca principatului. Ideea s-a născut și s-a înfiripat sub Augustus care a fixat frontierele statului la marile limite naturale care au rămas în mare parte definitive; în timpul lui se cristalizează de altfel și înțelesul etimologic al termenului; organizarea propriu-zisă s-a realizat sub Flavii. Apogeul forței limesului a fost atins la mijlocul secolului al II-lea și a durat aproape un secol; după mijlocul secolului al III-lea e.n. a început decăderea (L. Homo, *L'Empire romain*, Paris, 1925, p. 186, 204; F. Altheim, *Le declin du monde antique*, Paris, 1953, p. 224—225).

Sistemul defensiv de tip *limes* a funcționat excelent atit timp cît și-a păstrat caracterul ofensiv; cît timp atacurile dușmane, oricît de puternice au fost, nu s-au generalizat pe toată frontiera; cît timp tactica bazată pe infanterie a dominat. Dar atunci cînd atacurile asupra frontierelor au devenit generale, cînd armata romană bazată pe infanterie a fost depășită tactic de cavaleria inamică, limesul a intrat în criză și a decăzut. Începutul deficiențelor s-a făcut simțit cu mult înaintea crizei. Încă de la începutul secolului al II-lea e.n. împărații au început să repare și să completeze sistemul: numărul unităților de cavalerie și în general al soldaților călare a crescut tot timpul, mobilitatea soldatului infanterist a fost mereu în creștere, s-a creat un corp de trupe în interior (în Italia sau în spatele unor zone mai amenințate); în numeroase locuri s-au efectuat replieri de trupe pentru a asigura spatele frontierelor (L. Homo, *L'Empire romain*, Paris, 1925, p. 183—185; idem, *Nouvelle Histoire Romaine*, Paris, 1941, p. 389; S.N. Miller, în *Cambridge Ancient History*, Cambridge, 1939, p. 33, XII; F. Altheim, *Le declin du monde antique*, Paris, 1953, p. 294, 300, 302—303; M. Besnier, *L'Empire romain de l'avenement des Sévères au Concile du Nicée*, Paris, 1937, p. 38, 99).

Împăratul Gallienus a fost primul care a lovit în organizarea de tip *limes* retrăgînd trupele de pe granițe și formînd un nucleu central de armată mobilă la dispoziția sa (F. Altheim, *op.cit.*, p. 299). Dar soluția sa a apărut atit de „antitraditională” încît, deși a mai fost menținută un timp, mai ales cît criza militară nu a fost rezolvată, s-a renunțat parțial la această măsură. Împărații tetrarhi au încercat chiar să schițeze o revenire la sistemul tradițional al limesului. Dar această încercare s-a dovedit anacronică și a durat foarte puțin în timp. Împăratul Constantin I a dat lovitură de grație sistemului de tip *limes*. De la el se poate vorbi despre intrarea în funcțiune a unui alt sistem defensiv. În acest nou sistem rolul principal îl juca armata de campanie (mobilă) care staționa în interiorul statului. Frontierele au fost parțial golite de trupe, rolul lor a ajuns secundar, căci aveau doar sarcina de a păzi. Drept urmare

numărul trupelor de pe graniță a scăzut, calitatea soldatului „limitaneus” a ajuns tot mai slabă, ca și importanța acordată de stat.

Desigur fenomenele prezentate mai sus au fost de durată și mai complexe decât au putut fi expuse într-un spațiu atât de redus. Aici am încercat să prezentăm doar esența transformărilor. După părerea noastră *de la Constantinus I nu mai avem de-a face cu o frontieră a statului organizată ca un limes și nici cu principiul defensiv care a caracterizat limesul așa cum a fost el în secolele I—III e.n.* Termenul de limes a fost păstrat și folosit mai departe de autorii antici pentru a denumi granițele marii lui tradiții; astăzi termenul continuă să fie folosit de unii istorici (mai mult sau mai puțin pricepuți la istorie militară) tot în virtutea unei tradiții, dar fără o justificare științifică-istorică.

Lucrarea lui Sandor Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergon und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert*, Budapesta 1978 (Akadémiai Kiadó), 231 p. și 95 planșe, își înscrie subiectul exact în perioada secolului al IV-lea e.n. când imperiul a renunțat deja la limes ca sistem defensiv. Dacă luăm înțelesul restrâns al termenului se poate spune desigur că granița aceasta a fost un limes, așa cum sînt și astăzi frontierele dintre unele state. Dar dacă luăm înțelesul larg bazat pe structura lucrării atunci este evident că există o mică contradicție între titlu și conținut, titlul secundar acoperind mai bine cuprinsul.

Lucrarea lui S.S. reprezintă rezultatele unei munci de cca 20 de ani, o muncă tenace, de bună calitate, și însumează o serie de lucrări apărute în mare parte mai înainte sub forma unor articole independente. Toate aceste lucrări au fost adunate acum în cartea pe care o analizăm, căpătînd desigur alte valențe în contextul ei. Prin cercetările sale, prin publicarea lor și prin această carte S.S. se impune ca unul din cei mai buni specialiști europeni ai istoriei militare a Imperiului roman târziu.

Cartea prezintă detaliat o porțiune din sectorul de nord al frontierei provinciei Valeria în secolul al IV-lea. Studiarea acestui sector i-a servit drept pretext pentru a pune în discuție o serie de alte probleme, toate referitoare la istoria militară a Valeriei sau a Pannoniei în general în secolul al IV-lea e.n. Structura cărții se prezintă astfel:

Einleitung (p. 9—14); capitolul 1: der spätrömische Limes zwischen Esztergon und Szentendre (p. 15—112); capitolul 2: das aussere Verteidigungssystem (p. 113—137); capitolul 3: das innere Verteidigungssystem Pannoniens (p. 138—155); capitolul 4: die Liste der Provinz Valeria in der Notitia Dignitatum (p. 156—184); capitolul 5: Zwei Gruppen von Ziegelstempel des 4. Jahrhunderts mit Offiziersnamen (p. 185—191); capitolul 6: das Verteidigungssystem der Provinz Valeria — Zusammenfassung (p. 192—210). Textul este însoțit de o serie de anexe: Abkürzungen (Zeitschriften, Literatur, sonstige Abkürzungen) (p. 211—221), Allgemeine Register (p. 222—229), Verzeichnis der Truppen (p. 230—231), Verzeichnis der antiken Autoren (p. 231—233). Un număr de 95 planșe reprezentînd hărți, planuri, aspecte din săpături, materiale arheologice însoțesc și completează în mod fericit lucrarea.

Partea cea mai importantă, ocupînd mai mult de jumătate din economia lucrării, este cea care se referă la sectorul numit și în titlu.

Acest sector este lung de 45 km (reprezentînd cam 1/5 din lungimea hotarului provinciei Valeria). Autorul l-a împărțit în cinci subsectoare în care au fost identificate 49 de fortificații: 5 mari și 44 mici (turnuri). Subsectoarele au fost delimitate în funcție de fortificațiile mari (foste castre). Fortificațiile au fost numerotate de la vest la est. Aceste fortificații au fost cercetate cu o tenacitate și răbdare demne de toată admirația și putem afirma că reprezintă cel mai detaliat studiu publicat în legătură cu o frontieră romană din epoca tîrzie (rămîne de menționat aici doar J. Šašel și P. Petru, *Clausura Alpium Iuliarum*, Ljubljana, 1971). Prin acest studiu S.S. a depășit schemele vechi, a pătruns și a scos la iveală detalii noi, importante nu numai pentru provincia Valeria, dar și pentru istoria generală a frontierelor tîrzii. Fiecare fortificație a fost prezentată după un model care se vrea fix: numele, istoricul cercetărilor, descrierea rezultatelor tehnice, datarea, trupele etc. Această schemă i-a permis autorului stabilirea mai exactă a etapelor de construcție și refacere din secolul al IV-lea e.n.. După părerea sa lucrările de fortificare par a fi început sub Constantinus, au continuat sub Constantius al II-lea și au atins apogeul în timpul lui Valentinianus (p. 87—92). Nici celelalte capitole nu sînt lipsite de originalitate. Capitolul 2 discută problema valurilor din cîmpia Tisei. Pe baza unor săpături efectuate pe ramura nordică a acestor valuri (p. 113) S.S. le datează pe toate în secolul al IV-lea sub și după Constantinus (p. 116). Mai mult, el vede în ansamblul de valuri de la Dunărea de Mijloc și de Jos un sistem unitar (cf. în *A Mora Ferenc Múzeum Évkönyve*, 2, 1969, p. 117—133), conceput și realizat de Constantinus și completat și îmbunătățit de Constantius al II-lea și Valentinianus I. Asupra acestei ipoteze vom reveni mai jos, căci după părerea noastră valurile mai constituie încă probleme pentru cercetare, iar rezolvarea dată de S.S. nu este cea mai fericită soluție. În partea a doua a capitolului S.S. a încercat să plaseze într-un loc mai sigur fortificațiile menționate în *Fasti Hydatiani* la *Contra Acincum* și *Contra Bonnonia*, și credem că această încercare poate fi mai reușită decît cea veche. Capitolul 3 analizează sistemul de apărare din spatele frontierei. Pe baza unor cercetări arheologice proprii S.S. prezintă o schemă inedită a organizării, creație a sistemului roman tîrziu de apărare. El datează construirea fortificațiilor din interior în timpul lui Constantinus. Planurile celor de la Alsóhetény și Ságvár au analogii bune pentru această perioadă. Capitolul 4 se ocupă cu trupele, dar autorul nu dă o listă a lor, făcînd numai trimiteri la *Notitia Dignitatum*. Observăm că S.S. acordă un credit exagerat acestui izvor, deși este tot mai mult evidentă contradicția dintre izvoarele arheologice și epigrafice ale perioadei de început a secolului al IV-lea și acest izvor. El remarcă (p. 161) că unitățile de *equites* trebuie legate de epoca lui Valentinianus. Discutînd problema efectivelor, S.S. a acceptat ipotezele vechi după R. Grosse sau L. Váradı, căutînd să le „armonizeze” atunci cînd situația nu se potrivește. De pildă: *Intercisa* a fost în secolele II—III e.n. un castru, sediu de unitate auxiliară cu efectivul de 1 000 soldați; după *Notitia Dignitatum* în secolul al IV-lea a staționat aici un corp de 1 300 soldați; diferența între 1 000 și 1 300 (zice S.S.) staționa în turnuri (p. 166). Dar și în secolele II—III e.n. existau turnuri (vezi inscripțiile) și atunci se naște întrebarea: este oare efectivul bun? Este adevărat

că în grupul de armate concentrate în spatele frontierei nu sînt unități de *equites*, dar nu era obligatoriu ca trupele de pe limes să formeze unități de „spate” în aceeași zonă, și exemplele care arată acest lucru sînt numeroase. Credem că autorul ar fi trebuit să urmărească evoluția efectivelor pornind, ca cifră de bază, de la situația reflectată în diplomele militare din secolul al II-lea e.n. și în mod succesiv să raporteze evoluția. Nu sîntem convinși că cifrele propuse de Grosse și Váradi pe baza unor izvoare scrise coincid cu realitatea pe teren. Capitolul 5 pune în discuție cele două grupe de ștampile militare tîrzii: *OFARN*... și grupa cu nume de tribuni. Prima grupă era datată sub Valentinianus, S.S. o redatează acum sub Constantius al II-lea. Datarea aceasta este confirmată și de cele mai recente cercetări efectuate de T. Kolnik (cf. *Internationales Kongress für slawische Archäologie*, Bratislava, 1975, necunoscut lui S.S.), care are mai multe argumente pentru această datare. Capitolul 6 prezintă concluziile lucrării. Autorul trece în revistă modul de organizare al Pannoniei în secolele II—III e.n. și raportează această organizare la modificările care au început spre sfîrșitul secolului al III-lea și mai ales în secolul al IV-lea e.n. Capitolul rezumă ideile principale din părțile anterioare ale cărții.

Analiza critică a unei astfel de lucrări cerc o competență anume. De aceea în ce privește constatările în legătură cu provincia Valeria ne vom limita la simple observații sau întrebări, legate de istoria generală a Imperiului tîrziu sau la elementele comune ale întregii apărări. Autorul face însă dese referiri la probleme din afara sferei lui de competență, unde în schimb sîntem noi mai bine informați; în aceste cazuri vom trata problemele critic.

Întrebările și observațiile sînt următoarele:

— autorul folosește cu foarte multă plăcere termenul de „sistem defensiv”; acesta este folosit și ca înțeles general (das Verteidigungssystem der Provinz Valeria), dar și pentru a denumi părți (innere Verteidigungssystem; äussere Verteidigungssystem; și chiar „die inneren Verteidigungssysteme”). Credem că este o exagerare care poate da naștere la confuzii. Sistemul defensiv este unul singur, care are mai multe părți, mai multe elemente.

— se poate oare numi frontiera fortificată a Valeriei din secolul al IV-lea limes? sau este numai o parte a sistemului defensiv, o frontieră fortificată? Organizarea militară tîrzie, teoretic cel puțin, se opune unei asemenea formulări.

— de ce a creat autorul acel „limes am linken Donauufer” (p. 76). Mi se pare o formulare și o creație artificioasă. Fortificațiile acestea făceau parte integrantă din apărare acolo unde se aflau, ele nu constituiau ceva separat. Deci ele trebuiau numerotate în ordinea poziției lor de la vest la est în raport cu cele de pe malul drept.

— pe ce se bazează S.S. atunci cînd datează fortificația de la Polismarot (p. 47—) sau chiar Felsögod (p. 79—) în epoca tetrarhiei. Mi se pare o încercare hazardată. În general fortificațiile din epoca tetrarhiei prezintă un tip unitar de plan, arhitectură, organizare și dimensiuni. Este un fapt recunoscut și constatat (cf. D. van Berchem, *L'armée de Diocletien et la réforme Constantinienne*, Berna, 1952). Mai mult, de obicei fortificațiile

tetrarhilor au fost ridicate acolo unde au fost efectuate replieri sau modificări ale traseului graniței (Raetia, Moesia I, Dacia Ripensis, Arabia etc.). În Pannonia de nord (Valeria) nu era cazul.

— oare numai sectorul Esztergom — Szétténdre a fost refăcut așa cum l-a prezentat S.S.? nu cumva impresia autorului este dată de faptul că alte sectoare ale graniței provinciei Pannonia (Valeria) nu sînt atît de bine cunoscute? Mi se pare că ultima întrebare conține în ea și o parte a răspunsului (cf. A. Mócsy, *FoliaArch*, 10, 1958, p. 89—101; sau chiar S. Soproni, *ArchÉrt*, 85, 1958, p. 52—54).

— oare schimbarea caracterului trupelor și noua organizare nu au produs modificări în interiorul castrelor? Analogiile (chiar și cele din Porțile de Fier) ne arată că da.

S.S. a legat în chip permanent reformele lui Diocletianus de cele ale lui Constantinus. Se știe însă că din punct de vedere militar, cei doi au avut concepții deosebite, uneori opuse chiar, deși nu se poate contesta existența unor idei comune (cf. E. Nischer, *JRS*, 13, 1923, p. 1—55; H.M.D. Parker, *JRS*, 23, 1933, p. 175—189; D. van Berchem, *op. cit.*,

— pe ce bază a datat unitățile de *equites* în epoca valentiniană cînd propriile descoperiri din această epocă oferă alte date?

— care este raportul dintre valurile din Bačka și cele din Banat sau Crișana?

Ca observații: mi se pare inutil istoricul trupelor din secolele II—III e.n., cînd nici una dintre ele nu mai supraviețuiește în secolul al IV-lea. Felul cum pune autorul problema valurilor nu mi se pare o soluție bună. Pare curios ca romanii să construiască (sau să pună pe alții să construiască) o linie avansată de apărare (valurile) și să încredințeze apărarea lor unor barbari (p. 126), cînd de fapt atacurile acestora din urmă asupra liniei Dunării au fost aproape permanente în secolul al IV-lea, în timpul și după Constantinus I (cf. *Sarmaticus*, în *RE*, II/1—2, col. 15—23). Cred că pînă la noi cercetări duse pe întreaga „linie” a valurilor părerea emisă de K. Horedt (cf. *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 725—730; *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 16, 1968, p. 39—) chiar dacă nu este mai clară, este mai prudentă și oferă mai multe posibilități bazate și ele pe săpături asupra unor valuri din Banat și Crișana (cf. E. Dörner—V. Boroneanț, *Ziridava*, 2, 1968, p. 16). Datarea valurilor în trei etape (p. 187) nu are acum mai multe șanse decît ceea ce a încercat A. Mócsy (*Cumania*, 1972, p. 83—102) sau K. Horedt (*Limes 9 Mamaia*, București, 1972, p. 207—214), căci valurile nu par a fi o construcție unitară.

Ca metodă de lucru mi se pare necesar ca autorul să fi făcut mai întîi o prezentare a întregii frontiere a provinciei Valeria, să o sistematizeze și apoi să precizeze locul sectorului pe care l-a prezentat.

Problemele în legătură cu care avem obiecții sînt următoarele:

1. Este discutabilă ipoteza lui S.S. în legătură cu unitatea de concepție a apărării de la Dunărea de Mijloc și de Jos: adică sectorul Esztergom—Szétténdre — valurile din Cimpia Tisei — sectorul Porțile de Fier — valurile din Cimpia Română, dar și datarea ei sub Constantinus (p. 191). Ideea aceasta nu apare acum prima dată (cf. S.S., *ArchÉrt*, 96, 1969, p. 43—) și cuprinde în ea o contradicție: sub Constantinus se fac și se refac fortificațiile de pe Dunăre; între 322—332 se fac valurile, iar sub Valentinianus se fac turnurile.

În legătură cu sectorul dunărean al Porților de Fier vrem să notăm următoarele: *a.* Harta de la fig. 92/2 a fost preluată mecanic și necritic de S.S. după TIR, L, 34; ea este o hartă plină de greșeli și datări confuze care provin din faptul că autorii TIR nu au făcut o selecționare pe epoci a fortificațiilor de aici. Din această cauză pe hartă apar amestecate fortificații din secolul I e.n. pînă în secolul al VI-lea e.n. pe care S.S. le dă pentru o singură epocă: secolul al IV-lea e.n. !!! realizînd astfel o densitate similară (dar falsă) cu rezultatele sale adevărate de pe sectorul discutat al Valeriei. Cred că S.S. putea consulta în acest sens harta pe care am dat-o noi, în *Limes 9 Mamaia*, p. 174, fig. 1, care este mai aproape de realitate. *b.* Fortificațiile nou construite (Gornea, Ravna, Malo Golubince, Hajdučka Vodenica, Orșova etc.) sau reparate (Cesava, Donji Milanovac, Drobeta etc.) prezintă caracteristici de construcție, plan și arhitectură și material arheologic care permit datarea construirii sau reparării lor în epoca tetrarhiei (cf. L. Zotović—V. Kondić, *Materiali VI Kongresa Arheologa Jugoslavii*, Belgrad, 1971, p. 51+; cf. *Stari Kultury u Derdap*, Belgrad, 1969 — epoca antică; N. Gudea, în *Limes 9 Mamaia*, p. 173). *c.* activitatea de fortificare a tetrarhilor nu s-a limitat numai la sectorul Porțile de Fier, ci s-a extins și spre vest sau spre est (cf. I. Atanasova, în *Limes 9 Mamaia*, p. 167; *Stari Kultury u Derdap*). *d.* Țiglele șampilate care menționează în sectorul Porțile de Fier unități de equites (*sagittarii* sau *dalmati*) conduse de *praepositi* datează din epoca tetrarhiei. Lipsesc pentru zona aceasta izvoare epigrafice sau arheologice din epoca lui Valentinianus, așa cum nici în sectorul Esztergom — Szétténdre nu există izvoare din epoca tetrarhiei. Materialul ceramic din zona Porților de Fier este total deosebit; abundă ceramica glazurată tipică secolului al IV-lea e.n. de care este plină Pannonia (Valeria). S.S. nici nu amintește prezența ei în fortificații. Mai sînt și alte secțiuni în care se pot găsi deosebiri, care se referă mai ales la datare. Constatarea noastră este că cele două sectoare au fost întărite la o distanță de aproape 50 de ani între ele. Această constatare coincide parțial cu părerea lui A. Mócsy (cf. *Cumania*, 1, 1972, p. 98) care afirmă că diferitele zone de frontieră au fost refăcute după necesități în perioade diferite. Zona Moesiei I și a Daciei Ripensis a trebuit refăcută mai devreme pentru că ea a rămas nefortificată în secolele II—III e.n. fiind granița între două provincii. Sub Valentinianus fortificarea a avut deja caracter general și probabil să fi atins și sectorul Porțile de Fier. Dar din păcate afirmația din izvoarele scrise nu e confirmată încă arheologic.

2. Cea de-a doua problemă pusă în discuție este Banatul. S.S. a inclus această regiune între teritoriile din spatele valurilor (adică ocupat de sarmați), iar despre zona de la est de valuri din Banat spune că a fost ocupată de taifali. Ambele afirmații sînt lipsite de temei și confirmă propria-i formulare *unsicher*. Nici chiar lucrările lui M. Párducz, *Die Denkmäler der Sarmatenzeit in Ungarn*, Budapesta, 1950; *Einige Probleme der Sarmatenforschung in Karpatenbecken*, în *Actes du VIII-e Congrès International des Sciences Pre-et Protohistoriques*, Belgrad, 1971, la care am adăuga și lucrările lui Gh. Bichir (în aceeași culegere), nu permit să se avanseze ipoteza lui S.S. Descoperirile sarmatice se concentrează numai în colțul de Nord-Vest al Banatului. Nici nu se știe dacă nu cumva în

epoca aceea Mureșul nu avea cursul pe linia Arancăi de azi, linie ce constituie o limită a descoperirilor sarmatice grupate. Chiar și din aceste descoperiri sarmatice unele sînt astăzi susceptibile de o reexaminare și reanalizare, care, credem noi, ar duce la alte rezultate. Analiza materialului monetar din Banat scoate la iveală o situație deosebită. Încă D. Gabler (în *Römer und Germanen in Mitteleuropa*, Berlin, 1975, p. 87—121) a prezentat o situație amănunțită a prezenței monetare romane în zona sarmatică. Caracteristicile erau: raritatea monedei de bronz romane, prezența ei întimplătoare, descoperirea mai ales în cimitire; prezența celor două tezaure apărea singulară. Banatul în schimb prezintă din acest punct de vedere o situație cu totul deosebită. Lucrările în legătură cu această problemă (D. Protase, *Problema continuității în lumina arheologiei și numismatiei*, București, 1966; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Drei Münzhorte aus dem Banat 4. Jh.*, Timișoara, 1974) indică descoperiri monetare izolate în 80 localități și 40 de tezaure în 27 de localități. În timp ce în întreg teritoriul dintre Dunăre-Tisa și valuri (cu excepția Banatului) numărul monedelor nu depășește 5 000 (inclusiv cele două tezaure care numără 4 500 piese), în Banat numărul total al pieselor de bronz se apropie de 45 000 bucăți. Descoperirile din Banat nu „respectă” linia valurilor, nu sînt în cimitire și au o densitate mare.

Structura tezaurelor de la Ocsöd și Hajdunánáspuszta și a întregii circulații monetare din spațiul „sarmatic” este diferită de cea din Banat: 90% din cantitatea de monede datează din epoca lui Valentinianus, deci între 365—380; în timp ce în Banat 90% din monede datează din epoca lui Constantin și a fiilor săi (335—361).

În ciuda acestor semne de întrebare, note sau chiar constatări cu caracter critic menționate mai sus, lucrarea lui S.S. rămîne foarte importantă. Și poate că importanța ei se datorează tocmai faptului că a încercat să rezolve probleme mari, să dea soluții noi pentru o epocă în care de fapt istoriografia se află în faza de început. S-ar putea de asemenea ca soluțiile lui S.S. de care astăzi noi sau alții ne îndoim să se dovedească bune, dar pînă atunci va fi nevoie de dovezi, de o documentație mult mai amplă pentru a convinge. Așteptăm această documentație chiar de la S. Soproni.

ON THE DEFENCE OF PANNONIA IN THE 4th CENTURY

(Notes about S. Soproni's book)

SUMMARY

N. Gudea makes a rather extensive review of S. Soproni's book "Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Der Verteidigungssystem der Provinz Valeria in 4. Jahrhundert" Budapest, 1978. Surveying the organisation of the book and the chapters, a series of appreciations and observations are formulated in connection with the way of presentation, the display of forts and troops and the dating of the organisation of the defensive system in Valeria. The author of the review makes a theoretical commentary upon the relationship between the late Roman

defence and the defensive system of the Limes type as it used to be in the 2nd and 3rd centuries.

N. Gudea refutes the hypothesis of S. Soproni regarding the dating of the defence of the Middle and Lower Danube during the 4th century. The same holds for the connection between the Danube frontier and the wall system in the Theiss plain (including the Banat). N. Gudea disagrees with S. Soproni's opinions about the organisation and dating of the late Roman defence in the area of the Iron Gate. Relying on the analysis of coin hoards, he shows that the political status of the Banat differed from that of the barbarian territories including the space between the Danube and the walls.

In spite of these critical notes S. Soproni's book represents an important achievement about the organisation of the defence of Valeria in the Late Roman time. It is a successful attempt at connecting the results of archaeological excavations with the few existent ancient literary sources.

